

УДК 34.09

ПИТАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ФРАНКА

Оксана БУНЧУК,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

SUMMARY

The article offers the data that Ivan Franko was interested in customary law issues, the latter being prompted by M. Draho-manov. The scholar admitted the necessity to introduce the customary law elements into the legislature in effect as more often than not common people's ideas of norms were in conflict with the laws in effect. Franko put forward an idea that customs vividly reflected the genuine beliefs of common people; according to I. Franko there was an unmistakable connection between customary-law norms and generally accepted moral and ethical principles. I. Franko was far from idealizing customary law.

Key words: Ivan Franko, law, law sources, customary law, act.

АНОТАЦІЯ

У статті аргументовано дані про зацікавлення І. Франком проблемами звичаєвого права. Установлено, що до вивчення цього питання письменника спонукав М. Драгоманов. Учений визнавав необхідність уведення в чинне законодавство елементів звичаєвого права, оскільки дуже часто народні уявлення про право входять у конфлікт з чинними законами. І. Франко висловлював думку про те, що у звичаях виражені істинні народні прагнення, указував на тісний зв'язок між нормами звичаєвого права й морально-етичними нормами. У мислителя відсутня ідеалізація звичаєвого права.

Ключові слова: І. Франко, право, джерела права, правовий звичай, закон.

Постановка проблеми. Важливою ознакою сучасної української історико-правової науки є помітне зростання інтересу дослідників до переосмислення творчих здобутків минулих поколінь. Такі дослідження допомагають забезпечити створення неупередженої об'єктивної картини історичного розвитку правового світогляду вітчизняних мислителів. У цьому аспекті аналіз наукового доробку видатного вченого і громадського діяча Івана Яковича Франка (1856–1916) видається корисним і актуальним.

І. Франко належить до низки найвизначніших представників української правової думки другої половини XIX – початку XX століття. На жаль, масове сприйняття І. Франка ґрунтується на усвідомленні його виключно як письменника. Менше знають І. Франка – літературного критика, публіциста. У колективному уявленні про І. Франка майже не знаходиться місця для усвідомлення його як ученого, що виявив глибокі й оригінальні міркування в різних сферах науки: філософії, економіки, політології, історії та, зокрема, праві.

І. Франко не був фаховим юристом (мав учений ступінь доктора філософії), проте його енциклопедичні знання сприяли формуванню власних поглядів на правові явища і процеси сучасної йому дійсності. У висловлених ним більше ніж сто років тому прогресивних ідеях відображені інтелектуальні правові здобутки плеяди українських письменників і публічних діячів, які є актуальними завдяки їх гуманістично-демократичній спрямованості. Тому не випадково дослідження І. Франка застосовуються в історико-правових працях сучасних науковців.

Актуальність теми дослідження. Важливим чинником актуалізації теми цього дослідження є те, що окремі концептуальні оцінки, міцно закорінені у франкознавстві, потребують перегляду. Це, зокрема, стосується Франкового трактування звичаєвого права. Нова історична доба зумовлює зміну інтерпретацій постаті І. Франка як ученого, актуалізує його правосвітоглядні орієнтири, висвітлює нюанси його правових ідей, збільшує можливості пізнання його праць.

Дослідження поглядів І. Франка на звичаєве право необхідне для систематизації, уточнення, конкретизації, комплексного представлення міркувань І. Франка про право, визначення їх ідейно-практичної значущості для українського суспільства в умовах розбудови правової держави. Вивчення специфіки поглядів І. Франка на питання звичаєвого права видається важливим принаймні з трьох причин: по-перше, з'ясовується вагомий аспект наукової діяльності письменника; по-друге, узагальнюються досягнення певного напряму вітчизняного франкознавства, присвяченого вивченню цього аспекту світогляду вченого; по-третє, простежується гуманістичний зв'язок між правовими ідеями сучасного й минулого, наступність у збереженні й розвитку демократичних традицій в Україні.

Ступінь наукової розробки теми. Вивчення правових аспектів творчості І. Франка є складовою франкознавства. Франкознавство, як окрема галузь гуманітарної науки в Україні, має більшу ніж столітню історію. Загальний корпус франкознавства становлять тисячі наукових досліджень. Для того щоб досягнути весь творчий спадок мислителя, потрібні зусилля представників різних наук. Вивчення Франкових поглядів на право розпочалося порівняно пізно. Спеціальним працям передували, а потім з'являлися, паралельно до них матеріали, які містили принагідні міркування про правові погляди І. Франка. Окремі аспекти правових ідей І. Франка відображені у працях про суспільно-політичні, філософські, соціологічні, історичні й економічні погляди мислителя. Погляди І. Франка на звичаєве право були частково розглянуті в історико-правових дослідженнях О. Копиленка [6], О. Скакун [7], В. Сокурєнка [8; 9] тощо. На творчий доробок І. Франка в галузі звичаєвого права звертала увагу М. Гримич, досліджуючи звичаєве право українців XIX – початку XX століття [5].

Мета дослідження полягає в комплексному історико-теоретичному аналізі наукової спадщини І. Франка, виокремленні поглядів письменника на звичаєве право як важливого

зрізу його багатостороннього світогляду, що зберігає науково-практичну значущість у наші дні. Важливо також з'ясувати теоретичне підґрунтя поглядів І. Франка на питання звичаєвого права, визначити причини вияву наукового інтересу мислителя до проблем звичаєвого права.

Виклад основного матеріалу. У ранніх наукових розвідках І. Франка відображені погляди мислителя на походження та сутність права. Описуючи зародження права, учений констатував, що людське суспільство, як і будь-яка складна система, може нормально функціонувати й розвиватися лише опираючись на певні правила. Такими правилами в первісному суспільстві, як наголошував І. Франко, були звичаї, традиції, ритуали, обряди і міфи. У міркуваннях ученого про виникнення права відчутний вплив ідей Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, О. Конта, І. Канта, Дж. Мілля та ін., органічної, теологічної, патріархальної, договірної, історико-матеріалістичної теорій і теорії насильства.

Багатоджерельність світогляду збагатила ерудицію письменника, надала їй енциклопедичного характеру, сприяла формуванню власних поглядів на взаємодію людини й суспільства, походження права. З його точки зору право є соціальним витвором, що складається під впливом моралі, традицій, звичаїв, відображає потреби та інтереси людини й тому є первинним щодо закону держави, позитивного права.

У другій половині XIX ст., завдяки зростанню етнографічних досліджень, особливо привабливими для дослідників стали початкові періоди соціальної історії. Аналізуючи закономірності суспільного розвитку, І. Франко розглядав процес виникнення ранньої державності, моральних і правових інститутів, звичаїв. Він вважав, що впродовж тривалого часу люди жили, не маючи уявлення про державу і право. Це була епоха первісного суспільства. Право й держава з'явилися на певному етапі історичного розвитку людства.

Першою причиною виникнення права І. Франко вважав авторитет звичаїв і дотримання окремих символічних дій. Письменник зауважував: «Товариські, економічні і міжплеменні відносини людей в тій добі стояли під ненастанним впливом тих церемоній; ніхто не смів вилотитися з-під їх власті. Совість, моральність, релігія тонули і щезали ще зовсім у мраці церемоній, і аж звільна почали з неї виділюватись, різниціватись. Церемонії зразу були всім, становили все; повнячи їх, чоловік був і моральний, і релігійний, вони були первісною релігією...» [10, т. 45, с. 109].

У праці «Мислі о еволюції в історії людськості» І. Франко описав процес зародження права у формі звичаїв. Людське суспільство, як і будь-яка складна система, може нормально функціонувати й розвиватися лише опираючись на певні правила. Для регулювання стосунків між людьми та їхніми об'єднаннями в додержавному суспільстві сформувалися певні правила поведінки. Ці правила забезпечували порядок і стабільність у суспільстві, орієнтували людей на досягнення їхньої мети. Формами вираження правил поведінки, які діяли в первісному суспільстві, були звичаї, традиції, ритуали, обряди й міфи. Учений підкреслював: «... В тій первісній добі суспільного життя всяка діяльність чоловіка була обрядом, що ціле його життя, як і життя нинішніх вище розвинених «дикарів», зв'язане і облутане було обрядами та церемоніями» [10, т. 45, с. 108]. Вони регулювали різні способи отримання їжі, а також сімейно-шлюбні відносини.

Збільшуючись, унаслідок тіснішого згрупування людей, обряди і звичаї починали охоплювати всі сторони індивідуального та суспільного життя. З випадкових формальностей вони ставали «обов'язковими путями для кожного». Гарантом їх дотримання здебільшого був не примус, а страх перед

надприродними силами й богами. Для первісних людей звичай пов'язувався з міфічною побудовою світу. Додержання звичаїв означало повагу до пращурів, дух яких постійно спостерігає за життям на землі. Усяке порушення звичаїв могло призвести до негативної реакції духів землі та накликати небезпеку на людей. Так звичай з права людини на конкретний вид поведінки стає ще й обов'язком. Перші звичаї, які І. Франко називає звичайними формами людського зрушення, «в дальших поколіннях набирали безмірно більшої сили, яко установи давні, предківські, ба, дані людям самими богами, т. є. святі і для кожного обов'язкові. І як зразу захоування або незахоування тих звичаїв було ділом чиста случайності або потреби єдинців, – тепер сталося обов'язком кожного, обов'язком, котрий треба було повнити, не думаючи о тім, чи він потрібний і розумний, чи ні» [10, т. 45, с. 109]. Саме «велику силу звичаїв і додержання церемоній» письменник визнавав першою причиною виникнення релігії, моралі, права й політичної влади.

І. Франко зауважував, що звичай, як джерело права, передував закону. У праці «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895) він підкреслив, що систематично опрацьоване й коментоване римське чи німецьке право, яке викладається тисячами способів в університетах, бере свій початок у звичаях, правових поглядах і народних інституціях римлян або німців.

Для вивчення життя й побуту українського народу в 1883 р. за активною участю І. Франка був заснований Етнографічно-статистичний кружок. У листах до І. Франка М. Драгоманов привертав увагу всіх членів Етнографічно-статистичного гуртка до проблем звичаєвого права. З цієї кореспонденції І. Франкові стало відомо про інтенсивне вивчення цього питання в Росії другої половини XIX ст. М. Драгоманов підкреслював, що велику роль у цьому відіграли саме українські дослідники, серед яких виділяв П. Чубинського, О. Кістяківського, П. Єфименка, О. Єфименка. Надалі І. Франко не раз використовував дослідження вказаних авторів у своїх працях.

М. Драгоманов висловлював своє незадоволення з приводу просвітньої діяльності українців у Галичині. Він наголошував на відсутності провідної ідеї, теми праць у роботі Етнографічно-статистичного кружка. Зупиняючись детальніше на цьому питанні, учений писав: «Як собі хочете, а я настоюю на тому, щоб кружок проштудировав Мена й Ф. Мауєра та концентрувавсь на вислідах гром. життя й права в Галичині» [2, с. 71]. М. Драгоманов закликав І. Франка, як і всіх членів Етнографічно-статистичного гуртка, досліджувати звичаєве право в Галичині, радив студіювати праці Богошича («Apercu des travaux sur le droit coutumier en Kussie» (Paris, Larose, 1879), О. Кістяківського («Программа для собиранія юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву» (1878). Він підкреслював, що саме ці роботи надають можливість показати, «наскільки наука про звичаєве право в Росії єсть українська наука, бо й в Архангельську губернію її заніс Єфименко» [2, с. 61–62].

М. Драгоманов також радив ознайомитися з дослідженнями Оршанського («Исследования по русскому праву обычному и брачному» (Петербург, 1879) та Зарудного («Законы и жизнь. Итоги исследования крестьянских судов» (Петербург, 1874), оскільки вони показують «...на скільки писане право не сходиться з звичайним і в чім остатнє часто розумніше. Стаття Оршанського «Нар. судъ и Нар. Право» капитальна штука, навіть для Європи...» [2, с. 61–62]. Серед книг, які М. Драгоманов прислав до Львова, були праці відомого юриста та етнографа Є. Якушкіна «Обычное право» (до

речі, класичний бібліографічний показник С. Якушкіна за період 1876–1889 рр. містить більше ніж 3500 книг і статей, присвячених звичаєвому праву) [10, т. 49, с. 68]. М. Драгоманов заохочував членів Етнографічно-статистичного кружка до збирання відомостей щодо звичаєвого права. Саме у звичаєвому праві він убачав відображення безпосередньої народної правосвідомості. Він підкреслював неясність у звичаєвому праві таких аспектів, які становлять неочікуваний внесок у розвиток ідеї нової правосвідомості народу. Багато положень звичаєвого права, на його думку, є важливими для розвитку нових ідей справедливості [2, с. 72–73].

У відповідях на листи М. Драгоманова І. Франко погоджувався з важливістю вивчення українського звичаєвого права, давав високу оцінку рекомендованим джерелам. Він писав: «Щодо права звичаєвого, то я звернув на нього увагу ще 1882 року в статейці «Громадський суд у Добровлянах», напечатаній в останньому, не вийшовшій у світ [оме]рі «Світу», де я після книги засідань ради громадської зладив статистику її засудів за кілька рік. Надіюсь, що скоро ми будемо мати під руками книги о тім праві, то підуть і реферати, і збирання матеріалів про Галичину» [10, т. 48, с. 437].

Під впливом порад М. Драгоманова І. Франко звернув увагу на теоретичні аспекти звичаєвого права, конкретні випадки його застосування в минулому та в сучасних цивільно-правових, сімейних і земельних відносинах. Письменник розглядав звичаєве право в тісному зв'язку з нормами місцевого самоврядування, досліджував архівні документи, етнографічний матеріал правового характеру, практику роботи судів, органів самоврядування. У його наукових розвідках порушена проблема впливу звичаєвого права на перші писані пам'ятки українського права.

Для розуміння Франкового ставлення до проблеми звичаєвого права важливим є такий уривок з листа до М. Драгоманова (14 травня 1884 р.): «До нашого звичаєвого права почав я два малесенькі причинки в «Світі»: «Лісові шкоди і кари в Нагуєвичях» і «Громадський суд в селі Добровлянах». Про суди громадські у нас дуже мало мож буде зібрати матеріалу, так як в тім згляді громаді наші мають дуже маленьку автономію, та й тут кожний поступок згори приписаний. Цікавіші речі я надіюсь з часом зібрати по наслідственому праву (у мене вже тепер набереться невелика колекція мужицьких тестаментів і шлюбних інтерциз – треба тільки де в чім доповнити і обробити). Впрочім, мені здається, що звичаєве право у нас чим далі все більше відтискається від життя, так що і тепер уже головні його контури відтворити можна хіба по бесідам, приказкам та лиш деяким нечисленим правовим звичаям. Задля того я думаю, що студіум того права...?» [10, т. 48, с. 441–442].

Саме за порадою М. Драгоманова І. Франко звернув увагу на праці О. Єфименко – однієї з найвідоміших українських учених кінця XIX – XX ст., у роботах якої знайшли відображення найрізноманітніші історичні, економічні, етнографічні та юридичні проблеми. Її праці – «Народні юридичні погляди на шлюб» (1874), «Народні юридичні звичаї лопарів і самоїдів» (1877), «Суб'єктивізм у російському звичаєвому праві» (1884) тощо – присвячені правовим звичаям народів Півночі, народним поглядам на шлюб і сім'ю. Вона була першою жінкою-професором історії не тільки в Україні, а й у всій Російській імперії. У листі до І. Франка від 5 травня 1884 р. М. Драгоманов, закликаючи студіювати російські праці про звичаєве право, радив вивчати статті О. Єфименко, «щоб показати, на скільки в звичаєвому праві єсть точок, котрі получують нову ціну для опори нових ідей справедливості» [2, с. 72]. 14 травня 1884 р. в листі-відпові-

ді І. Франко підтвердив цінність статті О. Єфименко «Трудове начало в русском народном праве». Він також наголошував на необхідності її перекладу та перероблення таким способом, «щоб приміри великоруські відсунути на дальший план (не викидаючи зовсім, а трактуючи тільки *par exemple* і так, як і прочі слов'янські), а зате построїти всі виводи на фактах чисто українських, а главное, підобрати чим більше галицьких» [10, т. 48, с. 441]. Розвідка О. Єфименко «Трудове начало в народном обычном праве» була надрукована в серії науково-популярних книжок загальноосвітнього характеру – «Наукова бібліотека», яка видавалася у Львові в 1887–1888 рр. за редакцією І. Франка [10, т. 49, с. 112].

Франкові імпонували міркування О. Єфименко про важливість вивчення народних юридичних звичаїв і ставлення селянства до землі. Вона відстоювала створення національного руського права, що ґрунтувалося б на народній правовій свідомості, в основі якого лежали б санкціоновані звичаї, а не нормативні акти держави, що закріплювали інтереси панівних верств. Незважаючи на те, що волю законодавця О. Єфименко називала «штучним шляхом» розвитку права, що суперечить природному – звичаєвому – шляху, законодавча діяльність держави визнавалася нею як «органічна необхідність». Вчена не раз звертала увагу на необхідність введення в чинне законодавство елементів народного права. У багатьох наукових розвідках І. Франка зустрічаються аналогічні пропозиції. Він закликав досліджувати звичаєве право українського народу й використовувати ці знання в процесі законотворення. «Численні факти, де уявлення народу про право увійшли в конфлікт з австрійськими законами, призводячи до дуже прикрих і фатальних наслідків для цього народу, стали, як здавалося, досить сильною поштовхом до вивчення цих народних уявлень про право в усій їхній повноті», – зауважував І. Франко [10, т. 44, кн. 1, с. 487].

Розгляд І. Франком питань звичаєвого права був пов'язаний з його зацікавленням етнографією і фольклористикою [10, т. 29, с. 81]. У студії „Przyczynek do etnografii ludu kuskiego na Wolyniu” (1888) І. Франко зауважував, що існують місцевості, які з погляду етнографії значно цікавіші й менше досліджені від інших. До таких земель у Галичині він, насамперед, зараховував Лемківщину, «... тобто той гірський куток (повіти Ясельський, Сандецький, Санацький), де українське населення межує безпосередньо з масою польського населення, це з одного боку, а словацького – з другого іде, крім напрочуд цікавої мови, можна було б найкраще простежити процес переходу етнографічних матеріалів від одного народу до другого, процес міжнародного обміну понять, поглядів і витворів духовного життя народу» [10, т. 27, с. 211].

Питання звичаїв загалом, а також конкретно звичаєвого права та правових звичаїв І. Франко розглядав у праці «Найновіші напрямки в народознавстві» 1895 р. Учений стверджував, що для пізнання народу необхідно пізнати людей, які мешкають на конкретній території, пізнати їхнє сучасне й минуле становище, фізичні та розумові особливості, економічне становище, політичні й суспільні інститути, торговельні та духовні зв'язки з іншими народами. «Говорячи про народ, ми розуміємо тут не всю масу, що мешкає в певному краї, але тільки ті нижчі верстви, які найменше зазнали цивілізаційних змін, найбільше зберегли слідів давніших епох розвитку» [10, т. 45, с. 254–255].

Як підкреслює І. Усенко, дослідження звичаєвого права мають давню традицію: «Питання про походження, еволюцію, зміст, функцію, структуру, типологію звичаю та звичаєвого права, детермінанти їх чинників уже кілька століть

займають почесне місце у наукових пошуках вітчизняних і зарубіжних учених у рамках правознавства, етнографії, соціології, політології, етнології, психології, історії, культурології, соціальної та юридичної антропології» [3, с. 35].

У працях учених-етнографів наявна вимога вийти за межі суто юридичних уявлень про звичаєве право. Вони відстоюють розуміння звичаєвого права як форми народної самосвідомості, продукту етнотворчості, елемента фольклорної культури. Так, сучасна дослідниця О. Івановська виступає проти «небезпечної наукової відокремленості правових галузей від загального осягнення творчості людського духу, що завжди первинно відбувалося у вербальних формах, міфологічних символах, художніх образах, ритуальних типах поведінки» [1, с. 7–8]. На її думку, для звичаєвого права властиві всі ознаки фольклорного продукту: усна форма передачі, анонімність і колективні авторства, варіативність. Ми вважаємо, що така позиція найбільше співзвучна до Франкового розуміння звичаєвого права.

І. Франко писав: «... Від віків йшла і ненастанно йде інфільтрація думок, вірувань, звичаїв від вищих верств до нижчих; не одне йшло й противно, знизу вгору. Збираючи і розслідуючи зостанки його вікового процесу наука народодовідання (фольклору) є частиною ширшої науки – історії цивілізації людської. Що об'єкт чисто історичного інтересу ся наука може і мусить мати високе значення моральне, що може і повинна впливати на письменство, поезію, штуку, законовідання і праводавство, – се легко зрозуміти, та се прикмета, властива всякій історичній науці. Адже недаром сказано: *historia vitae magistra*¹» [10, т. 31, с. 122].

Правознавство, на думку І. Франка, дотичне до такої галузі знань, як народознавство. «Певна річ, що те право римське або німецьке, яке вчать по наших університетах, систематично опрацьоване, коментоване і викладуване тисячами способів, до сфери нашого народознавства не належить, – писав він. – Але, якщо, з одного боку, запитасмо про його початок, то невдовзі відшукаємо його в звичаях, правових поглядах і народних інституціях римлян або німців – але ж джерела його лежать в галузі народознавства. А з другого боку, серед нашого народу знайдено аналогічні погляди і правові звичаї, відмінні від тих, які тепер у нас панують, проте живі, сильні і тривалі і так само належать до галузі народознавства» [10, т. 45, с. 255].

І. Франко підкреслював, що, незважаючи на недостатне вивчення звичаєвого права як однієї зі сторін світогляду й побуту народу, численні українські етнографи та історики прийшли до висновку про риси індивідуалізму в «природі» українського народу, на протигагу великоруському племені, яке живе колективними одиницями. Серед досліджень у галузі історичного життя українських селян учений називав праці українського історика права, фахівця з історії права слов'янських країн, професора Київського університету М. Іванишева [10, т. 44, кн. 1, с. 488]. Саме діяльність М. Іванишева – видатного археографа та юриста – сприяла створенню унікального серійного видання – «Актів Юго-Западної Росії», більша частина томів якого стосувалася юридичного побуту населення західноруських територій.

Учений висловлював думку про те, що у звичаях виражені істинні народні прагнення, закони, які приймаються в державі, тільки тоді будуть об'єктивними й ефективними для більшості людей, коли враховуватимуть ці звичаї [10, т. 46, кн. 1, с. 302]. У праці «Жіноча неволя в руських піснях народних» письменник підкреслив, що «муза народна глядить глибше і судить гуманніше, ніж учена справедли-

вість» [10, т. 26, с. 127]. На його думку, кожна дитина в селі живе й виростає серед атмосфери старих звичаїв і саморідної моральності. Саме це вберігає людину в подальшому від вчинення неправильних дій [10, т. 26, с. 252].

У листуванні І. Франка з чеським вченим І. Пастрною велася мова про питання звичаєвого права. Так, у листі від 11 грудня 1901 р. письменник вказував на розгляд звичаєвого права середніх віків у книгах А. Рамбо (Rimbaud “*Historie de la civilisation française*”) та Ейкена (Eicken “*Geschichte der mittelalterlichen Weltanschauung*”). Радив також звернути увагу на працю “Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer* і деякі новіші праці про звичаєве право середніх віків” [10, т. 50, с. 195].

З дослідженням звичаєвого права пов'язане спілкування І. Франка з українським правознавцем В. Охримовичем. Після закінчення юридичного факультету Львівського університету в 1894 р. В. Охримович з 1897 р. викладав у ньому право. Пізніше він працював адвокатом у Заліщиках та інших містах Галичини, був одним із засновників Української націонал-демократичної партії (1899), редактором газет «Свобода» (1900) і «Діло» (1902, 1906–1907, 1924–1925), депутатом австрійського парламенту, дійсним членом НТШ у Львові. Він був також членом радикальної партії. І. Франкові була відома праця В. Охримовича «Звідки взялася назва бойки?». Про дослідження В. Охримовича «Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних» І. Франко писав у листі до автора: «Я прочитав поки що вступ і думаю, що він дуже добрий, власне, для наших юристів» [10, т. 49, с. 530].

І. Франка з В. Охримовичем об'єднувала не лише громадсько-політична діяльність, тим більше, що в цій сфері між їхніми поглядами спостерігалися розбіжності. Учених пов'язувала наукова та публіцистична праця, центральним питанням якої було звичаєве право. У 1895 р. за задумом І. Франка в журналі «Житє і слово» було опубліковано низку заміток і студій В. Охримовича про звичаєве право. До досліджень на цю тему письменник додав власні зібрані виписки й оповідання про наявні пережитки українських звичаїв, описані ним у статті «Сліди снохачтва в наших горах» (у четвертій книзі журналу «Житє і слово») [10, т. 50, с. 14]. І. Франко не тільки публікував розвідки В. Охримовича про звичаєве право, письменник також радився з ним щодо різних ситуацій як із фаховим юристом [10, т. 50, с. 45, 220].

І. Франко розглядав правовий звичай не як фіксовану норму, а як модель поведінки, яка відображає усвідомлення народу про праве й неправе. У своїх дослідженнях він чітко виділяв історичне співвідношення між правовим звичаєм і законом. Початково право виражалось практично виключно у формі правових звичаїв. Але поступово державна влада, забезпечуючи свій захист одним правовим звичаєм і відмовляючи в ньому всім іншим, здійснює власний відбір між звичаями. Період спільної дії звичаю та закону характеризується тим, що відповідні органи держави видають у вигляді законів колишні звичаї. Проте в подальшому настає етап повного панування закону, у якому виражена воля влади й утиск силою авторитету звичаєвого права. Учений не заперечував, що закон здатний слугувати засобом свідомого влаштування життя на основі розумного і справедливого. Водночас І. Франко підкреслював, що не завжди закон виконує це призначення, подекуди його дія призводить до абсолютно протилежного результату.

У питаннях звичаєвого права відображаються різноманітні аспекти культурного, соціально-економічного та полі-

¹ Історія – вчителька життя.

тичного розвитку суспільства. Відзеркалення звичаєвого права як регулятора поведінки людей спостерігається в повсякденному житті. І. Франко, крім дослідження звичаєвого права в контексті визначення безпосереднього джерела права, особливу увагу звертав на вплив вітчизняного звичаєвого права на процес становлення національної правової системи. Він вважав, що норми звичаєвого права глибоко вкорінені в історію українського народу. Навіть у періоди бездержавності саме звичаєве право було власне українським, воно не тільки регулювало поведінку людей, а й слугувало формою збереження національних ідеалів, характерних рис ментальності українського суспільства. І. Франко аналізував відображення звичаєвих норм у законодавчих збірниках, а також його дію в різних галузях права. Звичаєве право письменник розглядав у широкому розумінні, як явище духовної спадщини поколінь їхніх культурних традицій.

Аналізуючи австрійське право, яке діяло на українських землях в кінці XIX – на початку XX століття, І. Франко звертав увагу на такі його джерела, як австрійський закон і місце звичаєве право. Варто наголосити, що Франкова повага до закону не перешкоджала вченому критично ставитися до чинних нормативно-правових актів австрійської, а відтак, Австро-Угорської держави. У розвідці «Етнографічна експедиція на Бойківщину» І. Франко підкреслював, що звичаї, які склалися в житті людей, сильніші за будь-які привнесені приписи органів влади [10, т. 36, с. 85–86]. Письменник зауважував, що серед народу укорінилася низка звичаїв, які діяли від діда-прадіда, і навіть зміна їхніх принципів приписами закону не скасувала їхнього сприйняття й поширення між людьми.

І. Франко наголошував на тому, що етнографічні дослідження українського народу як у Галичині, так і на Буковині обмежуються практично тільки записами пісень, прислів'їв, загадок, оповідань; спостереженнями за звичаями, обрядами та забобонами, описами одягу. Інші форми побуту мало привертала до себе уваги. «Майже зовсім не звернено їй досі на побутове право і форми землеволодіння; а це йде в парі із зовсім майже непорушеною ділянкою історії економічного розвитку українського (і польського) народу в Галичині», – зауважував письменник. Він підкреслював, що «численні факти, де уявлення народу про право увійшли в конфлікт з австрійськими законами, призводячи до дуже прикрих і фатальних наслідків для цього народу, стали, як здавалося, досить сильним поштовхом для вивчення цих народних уявлень про право в усій їхній повноті» [10, т. 44, кн. 1, с. 487]. Аналізуючи порядки й побут родинної общини («задруги») І. Франко вказував на існування в ній справедливого «народного почуття права».

Висновки. Процес виникнення права І. Франко простежував з'ясовуючи історичний розвиток людства. Безумовно, особлива увага вченого була спрямована на визначення процесу появи та еволюції права. Він детально розглянув зародження права у формі звичаїв додержавного періоду і їхню поступову трансформацію після виникнення держави. Особливе місце в системі правових поглядів І. Франка посідають міркування про джерела права. Учений детально охарактеризував особливості звичаїв і нормативно-правових актів.

Увагу мислителя до вивчення українського звичаєвого права привернув М. Драгоманов. І. Франко виходив за межі суто юридичних уявлень про звичаєве право, він розглядав його не тільки як джерело правової культури народу, а й також як продукт народної самосвідомості. В останньому випадку норми звичаєвого права, як підкреслював учений,

стають цікавими для дослідників із різних галузей знань: істориків, етнографів, літературознавців і юристів. Правовий звичай у розумінні І. Франка – це швидше модель поведінки, яка відображає усвідомлення народу про правильне й неправильне. Він також досліджував вплив вітчизняного звичаєвого права на становлення національної правової системи.

У питанні співвідношення правового звичаю та закону І. Франко вказував, що правовий звичай набагато давніший від закону, який установлюється державною владою. Звичай, як генетичне джерело права, бере свій початок ще з додержавного періоду існування людей. Але найбільший парадокс правової еволюції виявляється в тому, що й на найвищих її стадіях співіснування правового звичаю і встановлених людською владою законів не припиняється, а набуває тільки нових різновидів і характеристик. Зрівняння всіх учасників правових відносин у користуванні правами (природними) за допомогою законів держави стане найвищим ступенем еволюції та розвитку права, від правового звичаю до правового закону. Саме тоді право буде справедливим і відповідатиме своєму істинному призначенню.

І. Франка визнавав необхідність уведення в чинне законодавство елементів звичаєвого права, оскільки дуже часто народні уявлення про право входять у конфлікт з чинними законами. І. Франко висловлював думку про те, що у звичаях виражені істинні народні прагнення, указував на тісний зв'язок між нормами звичаєвого права й морально-етичними нормами. Водночас у мислителя відсутня ідеалізація звичаєвого права. Він наголошував на перетворенні звичаїв у допоміжне джерело права, до якого звертаються в разі відсутності потрібних норм письмових джерел права.

Список використаної літератури

1. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні : етнотворчий аспект : [навчальний посібник] / О.П. Івановська. – К. : УВПК ЕксОб, 2002. – 264 с.
2. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України / упоряд. М. Возняк. – К. : Друк. Всеукр. АН, 1928. – Т. 1 : Листування І. Франка і М. Драгоманова. – 1928. – 508 с.
3. Усенко І.Б. Правовий звичай як джерело українського права і об'єкт дослідження вітчизняних правознавців / І.Б. Усенко // Право в системі соціальних норм : історико-юридичні аспекти : матеріали XIII іст.-прав. конф. (Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). – Чернівці : Рута, 2005. – С. 35–43.
4. Вергій О. Народність джерела творчості Івана Франка / О. Вергій. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1998. – 255 с.
5. Гримич М. Звичаєве право українців у дослідженнях Івана Франка / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – № 12. – С. 4–8.
6. Копиленко О.Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / О.Л. Копиленко. – К. : Наук. думка, 1990. – 116 с.
7. Скакун О.Ф. Иван Франко (из истории политической и правовой мысли) / О.Ф. Скакун. – М., 1987. – 128 с.
8. Сокуренок В.Г. Политические и правовые взгляды Ивана Франка (К 130-летию со дня рождения) / В.Г. Сокуренок // Сов. гос-во и право. – 1986. – № 10. – С. 116–121.
9. Сокуренок В. Державно-правові погляди Івана Франка / В. Сокуренок // Радянське право. – 1966. – № 5. – С. 8–12.
10. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко ; редкол. : Є.П. Кирилук (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1976–1986. – Поклики на це видання в тексті в квадратних дужках : перша цифра означає том; друга – сторінку.